

Telpas un laika izteiksmes stratēģijas: la. uz priekšu un pa priekšu gadījums

Strategies of expressing spatial and temporal relations: the cases of Latvian uz priekšu ‘ahead, frontward’ and pa priekšu ‘fore’

Vītauts Kardelis

Viļņas universitāte, Filoloģijas fakultāte
Lietuviešu valodas katedra
Universiteto g. 5, LT-01513 Viļņa, Lietuva
E-pasts: vytautas.kardelis@ff.vu.lt

Daiva Kardelīte-Grinevičiene

Lietuviešu valodas institūts, Ģeolingvistikas centrs
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Viļņa, Lietuva
E-pasts: daiva.grineviciene@lki.lt

Pamatojoties uz referenes un kognitīvās semantikas metožu sintēzi, rakstā skatīta telpas un laika attieksmju daļa – sagitāle – un tās realizācijas diskursā. Pētījuma objekts ir sagitāles īstenošanās ar adverbīāli *priekin* ‘uz priekšu’ lietuviešu valodas ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē salīdzinājumā ar latviešu valodas adverbīālu *uz priekšu* un *pa priekšu* realizācijām diskursā. Minētajā lietuviešu valodas izloksnē tiek fiksēts gan prototipisks, gan neprototipisks adverbīāla *priekin* ‘uz priekšu’ lietojums. Prototipiski tas nosauc kustēšanos telpā ‘tālāk kustības virzienā, uz priekšu’. Diskursā, pārceļot laika ainās, minētais adverbīālis tiek lietots arī neprototipiski – norādot senāku notikumu laiku un iegūstot nozīmi ‘iepriekš’ vai ‘agrāk’. Latviešu valodas materiāls analizēts, lai noskaidrotu, vai līdzīgs adverbīāla prototipiska un neprototipiska lietojuma modelis eksistē arī latviešu valodā. Rakstā tāpat sniegts telpas un laika attieksmju konceptualizācijas stratēģiju pārskats un izvirzīts mērķis noteikt, vai latviešu valodā adverbīālu *uz priekšu* un *pa priekšu* realizācijās diskursā tiek piemērota gan ārējā, gan iekšējā origo stratēģija.

Latviešu valodas vārdnīcās un korpusā sastopamo adverbīālu *uz priekšu* un *pa priekšu* lietojuma analīze ir parādījusi, ka to prototipiskās realizācijas diskursā ir balstītas uz ārējā origo stratēģiju un atbilst lie. *priekin* ‘uz priekšu’ realizācijām. Neprototipiskais lietojums, kurā, izvēloties iekšējā origo stratēģiju, minētie adverbīāli apzīmēto senāku notikumu laiku, iegūstot nozīmi ‘agrāk’, latviešu valodā netika fiksēts. Līdz ar to, pamatojoties uz analizēto latviešu valodas materiālu, var apgalvot, ka adverbīālim lie. *priekin* ar nozīmi ‘agrāk’ paralēlu latviešu valodā nav.

Adverbīāla *pa priekšu* neprototipisko realizāciju laika ainās analīze ļauj izteikt pieņēmumu, ka latviešu valodā var tikt piemērota gan iekšējā, gan ārējā origo stratēģija. Taču, lai šāds pieņēmums būtu pilnīgi pamatots, ir jāveic atsevišķs pētījums, kurā tiktu analizēti plašāki materiālu avoti nekā šajā rakstā.

Atslēgvārdi: telpa; laiks; uz priekšu; pa priekšu; iekšējais origo; ārējais origo.

Šajā rakstā, salīdzinot lietuviešu un latviešu valodas datus, tiek turpināts telpas un laika adverbiāļu¹ lietojuma pētījums, kas ir balstīts uz kognitīvas paradigmas analīzes stratēģiju. Pamudinājums tā uzsākšanai bijis lietuviešu valodas ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē fiksētā adverbiāļa *priekin* ‘uz priekšu’ neprototipiskais lietojums (plašāk sk. Kardelis, Kardelytė-Grinevičienė 2016). Prototipiskos gadījumos ar šo adverbiāli izsaka lokalizāciju telpā, tam iegūstot nozīmi ‘tālāk kustības virzienā, sev priekšā, uz priekšu’ (atbilstoši “Lietuvių kalbos žodynas” elektroniskajai versijai). Taču laika ainās *priekin* ‘uz priekšu’ tiek lietots ne tikai prototipiski, norādot virzību uz turpmāko laikposmu, nākotni (atbilstīgi LKŽe), taču arī neprototipiski, kad tas apzīmē senāku notikumu laiku, iegūstot nozīmes ‘agrāk, pirms’ vai ‘iepriekš’. Pētot adverbiāļa *priekin* ‘uz priekšu’ lietojumu ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē, pamanīts, ka neprototipiskam šā adverbiāļa lietojumam ir tipoloģiskas paralēles slāvu un romāņu valodās. Latviešu valodas dati iepriekš minētajā rakstā netika analizēti, taču acīmredzams, ka radniecīgas baltu valodas datu analīze ir ļoti svarīga un nepieciešama. Tādēļ tika nolemts izpētīt lie. *priekin* ekvivalentu latviešu valodā – adverbiāļu *uz priekšu*, *pa priekšu* – lietojumu un, salīdzinot tos ar ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnes datiem, noskaidrot, kādas ir lie. *priekin* ‘uz priekšu’ un la. *uz priekšu*, *pa priekšu* lietojuma līdzības un atšķirības diskursā un vai šo adverbiāļu lietojumā pastāv paralēles.

Šā pētījuma objekts ir viena no telpas un laika attieksmju modeļa dimensijām – sagitāle – un šās dimensijas realizācijas diskursā ar latviešu valodas adverbiāļiem *uz priekšu* un *pa priekšu*, kam atbilst ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē lietotā adverbiāļa *priekin* nozīme ‘uz priekšu’, piem.:

(1) lie.

<i>Anas</i>	<i>joja</i>	<i>tiesiai</i>	<i>priekin.</i>
viņš.NOM.SG	jāt.PRS.3	taisni.ADV	priekša.ADV

‘Viņš jāj taisni uz priekšu.’ (LKŽe)

(2) la. *Pabraukt uz priekšu.* (LLVV)

(3) lie.

<i>Dabar</i>	<i>anas</i>	<i>priekin</i>	<i>apsdabotų,</i>	<i>a</i>
tagad.ADV	viņš.NOM.SG	priekša.ADV	apskatīties.COND.3	vai
<i>ten</i>	<i>yr</i>	<i>pas</i>	<i>tave</i>	<i>kas,</i>
tur.ADV	būt.PRS.3	pie	tu.ACC	kas.NOM
				vai

nēr.
nebūt.PRS.3

‘Tagad viņš uz priekšu apskatītos, vai tur tev kaut kas ir vai nav.’ (RAVt)

¹ Rakstā tiek lietots *adverbiāļa* jēdziens. *Adverbiālis* tiek saprasts kā atvērta semantiski funkcionāla klase, kurai piemīt dažādas morfosintaktiskās realizācijas un kas tiek izteikta ar apstākļa vārdiem, prievārdiskiem savienojumiem, kā arī ar finītajiem un infinītajiem teikumiem un netiek identificēta „ar apstākļa vārdiem kā tradicionālo vārdšķiru gramatikā vai apstākļiem kā tradicionālo teikuma locekli sintaksē” (Smetona, Usonienė 2012, 124; Makauskaitė 2016). Adverbiāļa jēdziens ir īpaši ērti izmantojams, salīdzinot un analizējot vairāku valodu datus, kad tā pati semantiskā vienība dažādās valodās tiek nosaukta, izmantojot atšķirīgus izteiksmes līdzekļus.

(4) la. *Sagādāt kurināmo uz priekšu.* (MLVV)

Šajā pētījumā izvirzīti trīs galvenie mērķi. Pirmkārt, aprakstīt telpas un laika attiecsmju konceptualizācijas stratēģiju. Otrkārt, pamatojoties uz to, pārbaudīt, kādas ir ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē lietojamā adverbiāļa *priekin* ‘uz priekšu’ paralēles latviešu valodā. Tā kā konstatēts, ka ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē temporālās attieksmes norādošā adverbiāļa *priekin* ‘uz priekšu’ prototipisko lietojumu nosaka runātāja izvēlētā iekšējā origo stratēģija laika ainas konceptualizācijai, šā pētījuma trešais mērķis ir noteikt, vai arī latviešu valodā telpisko un laika attiecsmju izteikšanai var piemērot ne tikai ārējā, bet arī iekšējā origo stratēģiju (par terminiem plašāk sk. Grabowski 1998, 11–41).

Pētījuma materiāls ekscerpēts no latviešu valodas izloksņu vārdnīcām *Vaiņižu izloksnes vārdnīca* (Ādamsons, Kagaine 2000), *Kalupes izloksnes vārdnīca* (Reķēna 1998), *Ērgemes izloksnes vārdnīca* (Kagaine 1983) un no latviešu valodas elektroniskajiem resursiem *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*, *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, *Latviešu valodas vārdnīca* un *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*.

Raksta teorētiskās daļas pamatā ir references un kognitīvās semantikas metožu sintēze. Empīrisko datu interpretācija veikta, pamatojoties uz kognitīvās lingvistikas nozares – kognitīvās semantikas – konceptualizācijas un nozīmes interpretācijas teorijām.

1. Telpas un laika konceptualizācija

Lingvisti jau sen ir ievērojuši, ka telpa un laiks ir īpaši cieši saistīti gan fiziskajā pasaulē, gan cilvēku mentālās domāšanas līmenī, gan arī valodas izteiksmē. Izsmeltoši neanalizējot telpiskās un laika attieksmes, kas patiesībā ir ļoti sarežģītas, šeit tikai jāpiebilst, ka mūsdienu lingvistikā par pamatu ir pierasts uzskatīt telpas konceptu un no tā „atvasināt” laiku. Citiem vārdiem, visbiežāk fiziskā telpa ir atskaites punkts, un tas nozīmē, ka laiks var būt atkarīgs no telpas; šī koncepcija mūsdienu pētījumos ir sevišķi populāra. Piem., Martins Haspelmaths (*Martin Haspelmath* 1997, 6) apgalvo, ka tā ir ne tikai populāra, bet arī ļoti plaši izplatīta teorija, kas postulē, ka laika izteiksmes pamatā ir fiziskā telpa. Pēc būtības laika un telpas konceptualizācijas attieksmes ir metaforiskas. Tādā pašā veidā, kādā valodā, izmantojot telpas nosaukšanas izteiksmes līdzekļus, tiek īstenoti laika koncepti, abstraktajā laika uztverē metaforiski tiek pārceļta telpas konkrētā pieredze (Tenbrink 2007, 12–13). Vēl var minēt dažas Toras Tenbrinkas (*Thora Tenbrink* 2007, 13) idejas, kas pamato domu, ka cilvēku laika uztveres pamatā var būt telpas koncepts:

- a) laiks neeksistē pats par sevi, tas ir atkarīgs no telpas konceptualizācijas un reprezentācijas;
- b) laiks tiek mērīts, izmantojot telpiskus līdzekļus;
- c) laiks tiek nosaukts, izmantojot telpā izvietoto notikumu izteiksmes līdzekļus;
- d) ja atskaites punkts ir *tagadnes brīdis*, pagātne tiek uztverta kā esoša *pirms mums*, bet nākotne – kā tas, kas ir *pēc mums*.

Vēl jāpiebilst, ka telpas un laika konceptualizācijas līdzības un atšķirības, kā arī telpas un laika valodas izteiksmes līdzekļus ir pētījis Dīters Vunderlihs (*Dieter Wunderlich* 1985, 66–89), kurš pamanījis, ka, neraugoties uz līdzīgu telpas un laika izteiksmes līdzekļu strukturēšanu, tiem piemīt arī vairākas atšķirības. Galvenās no tām ir šādas:

- a) telpiskās izteiksmes līdzekļi ir plašāk un sarežģītāk strukturēti;
- b) lokālie izteicieni ir senāki par temporālajiem;
- c) lokālie izteicieni tiek lietoti, nosakot laiku, nevis otrādi².

Tādēļ, izvēloties laika izteiksmes aprakstīšanas stratēģiju, uz laiku ir iespējams skatīties caur telpas konceptualizācijas mehānismu. Aplūkojot šo mehānismu, visizdevīgāk ir pamatoties uz kognitīvās semantikas jēdzieniem un terminu kopumu, kas tālāk arī tiks īsi aprakstīts.

References nolūkā veikta konceptualizācijas procesa rezultāts valodas izteiksmē jeb diskursā ir attiecīgais modelis objektu sakārtojumam telpā vai objektu sakārtojuma telpiskā aina (angl. *spatial scene*; Evans 2007, 180, 203). Telpiskā aina tiek raksturota kā asimetriska attieksme starp diviem tās galvenajiem dalībniekiem (Langacker 1987, 217–220):

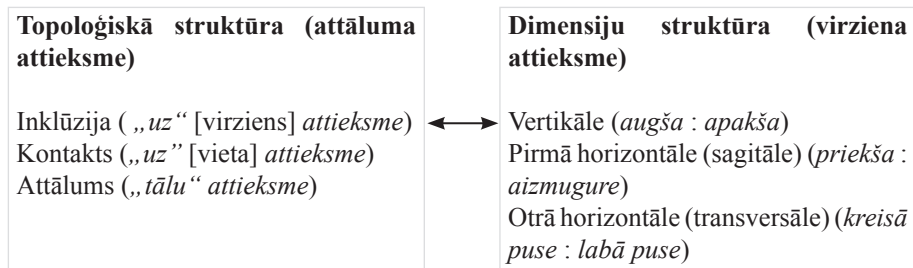
- a) figūru (angl. *trajector; figure*) – nosacīti izcilāku telpiskās ainas dalībnieku, uz kuru tiek centrēta galvenā uzmanība; norāda jebkāda veida kustību vai darbību;
- b) fonu (angl. *landmark; ground*) – nosacīti mazāk izcilu telpiskās ainas dalībnieku, pēc kura tiek noteikts figūras stāvoklis; nosauc, uz kuriem virzās vai kur atrodas lokalizējamā figūra.

Analizējot telpiskās ainas un to dalībnieku attieksmes, bieži vien ļoti svarīgs ir vēl viens telpiskās ainas aspekts – skata punkts (angl. *vantage point; viewpoint*). Uz telpiskās ainas dalībniekiem ir iespēja lūkoties dažādi (no priekšas : no aizmugures; no augšas : no apakšas; no kreisās puses : no labās puses), un no katra atšķirīga skata punkta telpiskā aina var tikt uztverta un interpretēta citādi (sal. Langacker 1987, 122–126). Taču pretēji nekā telpiskajās ainās, modelējot laika ainas, skata punkts nav tik svarīgs. Konceptualizējot laika attieksmes, būtisks kļūst atskaites punkts (angl. *reference point*). Notikums laika gaitā bieži vien ir salikts un kodē dažas vai vairākas laika ainas. Atskaites punkts palīdz uztvert saliktā notikuma atsevišķas daļas un laika plūsmas virzienu (sal. tagadne → nākotne, pagātne → tagadne u. tml.).

² Taču vēlāk lingvisti sāka izvirzīt hipotēzi, ka laiks valodā varētu eksistēt kā autonomš koncepts (izsmeļošāku šās teorijas pārskatu sk. Železauskaitē 2017, 17 ff). Šāds uzskats, protams, nenoliedz telpas un laika savstarpējo atkarību, taču šajā gadījumā lielāka uzmanība tiek vērsta nevis uz laika pakļauību telpai, bet uz šo abu konceptu konceptuālo (kognitīvo) sakaru (Tenbrink 2007, 1–2). V. Evanss (*Ijvyan Evans* 2013, 55) apgalvo, ka savā būtībā laiks ir īpaši komplekss un tā uztvere saistīta ar sarežģītiem smadzeņu procesiem, tāpēc, veidojot laika izteiksmi, laiks var piedalīties kā patstāvīgs koncepts.

2. Telpas un laika attieksmju izteikšanas stratēģija valodā

Apkārt esošajā telpā savstarpēji iedarbojas divas galvenās struktūras, nosakot un radot atbilstīgas telpiskās attieksmes, kas rodas starp telpā izvietotajiem objektiem. Lingvistiskajā literatūrā šīs struktūras ir pieņemts dēvēt par dimensiju struktūru un topoloģisko struktūru, bet no tām izrietošās telpā izvietoto objektu attieksmes – par dimensiju attieksmēm un topoloģiskajām attieksmēm (Levelt 1986; Herrmann 1989; Grabowski 1998; Tarasevic 2003; Vater 2005; Weiß 2005). Īsumā šīs struktūras var attēlot tā, kā parādīts 1. shēmā.

1. shēma. Topoloģiskā struktūra un dimensiju struktūra (shēma pēc Weiß 2005, 34; sal. arī Tarasevic 2003, 58).

Ja vajadzētu veidot diskursu par šķietami vienkāršu telpisko ainu, kas ir atspoguļota 1. attēlā, izrādītos, ka aprakstīt tipoloģiskās un dimensiju struktūras, kā arī attiecīgās topoloģiskās un dimensiju attieksmes nebūtu tik vienkārši.

1. attēls. Telpiskā aina. Mākslinieka Arvīda Gureviča zīmējums.

Viens no svarīgākajiem jautājumiem būtu – kādi konkrēti izteiksmes līdzekļi ir jāizvēlas diskursa veidošanai (sal. Grabowski 1998, 11–17)? Turklāt minētajā

telpiskajā ainā vēl figurētu deiktiskā apakšsistēma, ko realizē adverbiāļi *šeit, tur* (personas deikses gadījumā – personvārdi *viņš, šis, tas*), piem.: *šeit ir māja, bet tur ir koks; šeit sēž šis cilvēks, bet tur sēž tas kaķis* u. tml. Minētajā telpiskajā ainā ar topoloģiskajām attieksmēm (kontakts un inklūzija) ir saistīts cilvēks un krēsls, kaķis un koks, kaķis un pīpe, dūmi, skurstenis un pīpe, cilvēks un māja, koks, kaķis (attālums). Šajā telpiskajā ainā skaidri redzama arī dimensiju struktūra un no tās izrietošas objektu dimensiju attieksmes: vertikāle, transversāle un sagitāle. Diskursā tās var tikt realizētas, izmantojot adverbiāļus *viršū, apakšā, kreisajā pusē, labajā pusē, priekšā, aizmugurē (augšā, lejā, pa kreisi, pa labi, uz priekšu, atpakaļ)*.

Turklāt 1. attēlā redzamajā telpiskajā ainā atspoguļota ne tikai fiziskā, bet arī metafiziskā pasaule (reālajā apkārtējā pasaulē kaķi nepīpē pīpi, bet dūmus nevar pienaglot), tādēļ telpisko attieksmju apraksts un diskursa veidošana kļūst vēl sarežģītāki.

3. Telpas dimensiju struktūra

Tā kā galvenais šā raksta pētījuma objekts ir lietuviešu valodas adverbiāļa *priekīn* 'uz priekšu' ekvivalenti latviešu valodā, tālāk koncentrēti tiks raksturotas telpas dimensiju struktūras galvenās iezīmes.

Kā jau redzams 1. shēmā, telpai piemīt triju dimensiju struktūra. Šādu struktūru un tās uztveri nosaka nevis telpas fiziskā uzbūve, bet cilvēka uztvere, kas balstās uz cilvēka ķermeņa asimetriju. Tas ir arī telpas kognitīvās uztveres pamatā, jo šāda uztvere ir pamatota antropomorfiski: cilvēks (viņa ķermenis) tiek traktēts kā primārā telpa, instance, kas strukturē un ierindo objektus telpā (Grabowski 1998, 11–22; Weiß 2005, 37). Par šo pamatinterpretāciju lingvisti parasti ir vienprātīgi. Daudz sarežģītāks jautājums ir dimensiju struktūras realizācija konkrētajā diskursā. Raksturojot 1. attēlā redzamo telpisko ainu, runātājam no sistēmas modelī esošā valodas izteiksmes līdzekļu inventāra ne tikai jāizvēlas piemēroti līdzekļi, bet tie arī jāsaista savā starpā, izmantojot dimensiju (vai topoloģiskās) attieksmes.

Lingvisti, īpaši pamatojoties uz tipoloģiskajiem telpas izteiksmes līdzekļu pētījumiem, jau sen ir pamanījuši, ka runātājs, veidojot diskursu, kurā rodas arī telpiskās ainas, var izmantot vairāk nekā vienu telpas dimensiju struktūras konceptualizācijas stratēģiju, kas attiecīgi nosaka arī izteiksmes līdzekļu izvēli. Lai paskaidrotu, kādā veidā tiek konceptualizēta un realizēta dimensiju struktūra, kā arī telpā esošo objektu attieksmes, ir izstrādātas vairākas teorētiskas pieejas. Svarīgākās un interesantākās no tām ir šīs (sniegtas hronoloģiskā kārtībā):

- 1) Vilema J. M. Levelta (*Willem J. M. Levelt* 1986) deiktiski intrinsiskā dihotomija;
- 2) Teo Hermaņa (*Theo Hermann* 1989) 6H modelis;
- 3) Joahima Grabovska (*Joachim Grabowski* 1998) antropomorfiskais origo modelis.

DI dihotomijas būtība ir tā, ka runātājs, veidojot diskursu, kurā viņam ir jāraksturo telpiskās ainas, var izvēlēties vienu no divām stratēģijām objektu lokalizēšanai telpā:

- a) deiktisko stratēģiju;
- b) intrinsisko stratēģiju.

Deiktiskajai telpisko ainu konceptualizācijas stratēģijai ir raksturīgas šādas pazīmes:

- a) deiktisko stratēģiju runātājs izmanto tad, kad telpiskās attieksmes tiek konceptualizētas no viņa paša perspektīvas. Raksturojot objektus dimensiju modeļa telpiskajās ainās, lielāka nozīme, visticamāk, ir ķermeņa stāvoklim. Ja veidojamā diskursā runātājs izvēlas deiktisko stratēģiju, objektus pamata (vai prototipiskajā) dimensiju modelī viņš konceptualizē, pamatojoties uz sava ķermeņa modeli un stāvokli: pēc kreisās un labās rokas, pēc sejas un pakauša, pēc galvas un kājām;
- b) ļoti svarīga deiktiskās stratēģijas iezīme ir tā, ka deiktiskajai konceptualizācijai ir raksturīga transivitāte. Visskaidrāk tas ir redzams transversālē (kreisajā pusē : labajā pusē). Atbilstīgi deiktiskajai stratēģijai, konceptualizējot divus objektus un norādot to kreisās puses : labās puses attieksmes, viss ir atkarīgs no runātāja pozīcijas. Piem., 1. attēlā uz krēsla sēdošais cilvēks (varam nosaukt viņu par Jāni) sev priekšā redz māju un kaķi kokā. No Jāņa perspektīvas māja ir pa kreisi, kaķis kokā – pa labi. Kaķis kokā ir mājas kreisajā pusē, bet māja – pa labi no kaķa, kas sēž kokā. Ja Jānis raudzītos uz māju un uz kaķi kokā no to mugurpuses, attieksme mainītos pilnīgi pretēji;
- c) ja runātājs balstās uz konceptualizācijas deiktisko stratēģiju, lokalizējot objektus, viņš izvēlas perspektīvu, kas lingvistiskajā literatūrā angļu valodā tiek saukta par *facing*, vācu tradīcijā – *Vis-à-vis-Perspektive* (ekvivalents latviešu valodā varētu būt *aci pret aci perspektīva*). Runātājs rīkojas tā, it kā lokalizējamie objekti skatītos uz viņu, citiem vārdiem, runātājam priekšā vienmēr būtu objekta priekšpuse.

Savukārt telpisko ainu intrinsiskajai konceptualizācijas stratēģijai ir raksturīgas citādas iezīmes:

- a) svarīgas ir nevis runātāja (kā atskaites punkta) un objekta attieksmes, bet pašu objektu savstarpējās iekšējās attieksmes;
- b) intrinsiskajai konceptualizācijai vispār nepiemīt transivitāte. Ja skatīsimies uz jau minēto 1. attēlu un horizontāli, intrinsiskajā modelī galvenā būs pašu objektu (cilvēka, mājas, koka u. tml.) pozīcija. Atkarā no tā, kā tie ir sakārtoti – viens otram blakus, viens otram pretī vai citādi –, tie var atrasties arī viens no otra pa labi;
- c) izvēloties intrinsisko perspektīvu, runātājs veido diskursu, izmantojot perspektīvu, kas angļu tradīcijā tiek saukta par *aligned*, bet vācu – par *Tandem-Perspektive* (latviešu valodā to varētu dēvēt par *tandēma perspektīvu*). Šajā gadījumā runātājs rīkojas tā, it kā lokalizējamie objekti būtu no viņa aizgriezušies un viņš skatītos uz to mugurām, taču objektu lokalizācija ir atkarīga nevis no runātāja pozīcijas, bet no objektu savstarpējām attieksmēm;
- d) intrinsiskā stratēģija lielā mērā ir atkarīga no pašiem telpiskajiem objektiem – ne katram no tiem var būt intrinsiskās dimensiju asis (vertikāle, sagitāle, transversāle), piem., *bumba, kvadrāts, koks* u. tml.).

Vēl jāpiemin, ka prototipiskos gadījumos, it īpaši indoeiropiešu valodās, tiek izmantota deiktiskā dimensiju modeļa konceptualizācija. Intrinsiskā konceptualizācija galvenokārt ir raksturīga Āfrikas valodām, piem., tipologu plaši analizētajai hausu valodai. Taču ir arī izņēmumi. Indoeiropiešu valodās intrinsiskā perspektīva tiek izmantota, aprakstot kustīgus objektus. Šādā gadījumā būtiskākais faktors ir kustības virziens. Arī Āfrikas valodās mēdz būt gadījumi, kad piemērota ir deiktiskā stratēģija, it īpaši, ja situācija ir statiska, bet objekti nav redzami vienlīdz labi, vai arī tie nav tāda paša lieluma (Hill 1982; Levelt 1986, 198 ff; Grabowski 1998, 33 ff).

Taču DI dihotomija ir tikusi kritizēta, jo kļuvis skaidrs, ka sarežģītāku objektu lokalizācijas gadījumu aprakstīšanai ar to nepietiek. T. Hermanis ir piedāvājis 6H lokalizācijas modeli, kur vienu no asīm veido skata punkts, bet otru – lokalizējamo objektu skaits. Skata punkts ir trinomāls: runātājs, klausītājs, trešā persona (vai objekts), bet lokalizējamo objektu struktūra – binoma vai trinomāla (divu objektu lokalizēšana un triju objektu lokalizēšana). No elementu attieksmēm, kuri atrodas uz abām asīm, tiek iegūti seši galvenie lokalizācijas varianti. T. Hermanis (1989, 22) sniedz šādu 6H modeli:

- 1.1. Sprecherbezogene Dreipunktlokalisationen: S: O_i - A
- 1.2. Hörerbezogene Dreipunktlokalisationen: H: O_i - A
- 1.3. Drittbbezogene Dreipunktlokalisationen: O: O_i - A
- 2.1. Sprecherbezogene Zweipunktlokalisationen: S: O_i
- 2.2. Hörerbezogene Zweipunktlokalisationen: H: O_i
- 2.3. Drittbbezogene Zweipunktlokalisationen: O: O_i

2. attēls. 6H modelis (Hermann 1989, 22).

Grafiskā veidā 6H modeli ir iespējams atspoguļot arī citādi – tabulā, kur sniegti ne tikai skata punkta un lokalizējamo objektu skaita elementi, bet arī ilustratīvie piemēri (sk. 1. tabulu).

Vērotājs	Divu objektu lokalizēšana	Trīs objektu lokalizēšana
Runātājs	<i>atslēga atrodas man pretī</i>	<i>atslēga atrodas mašīnas priekšā (skatoties no manas pozīcijas)</i>
Klausītājs	<i>atslēga atrodas tev pretī</i>	<i>atslēga atrodas mašīnas priekšā (skatoties no tavas pozīcijas)</i>
Trešais	<i>atslēga atrodas mašīnai pretī</i>	<i>atslēga atrodas mašīnas priekšā (skatoties no mājas pozīcijas)</i>

1. tabula. 6H modelis (tabula veidota un piemēri sniegti pēc Vorweg 2001, 83).

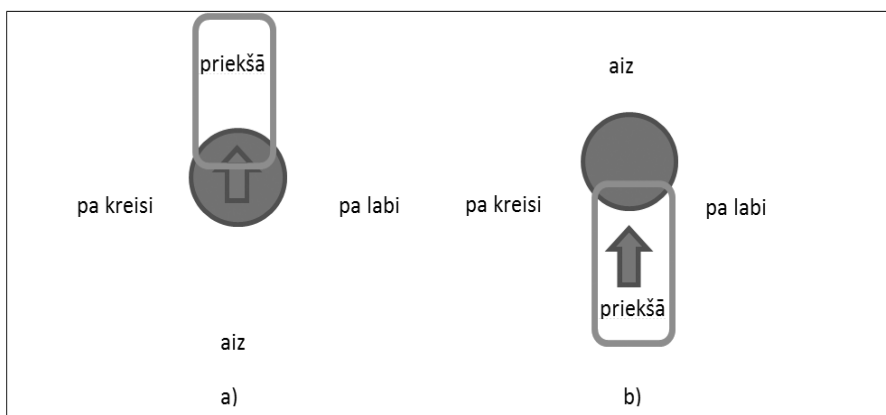
Norādot, ka iespējas, ko sniedz DI dihotomijas interpretācija, nav pietiekamas, lai dimensiju modeļa apraksts būtu pilnīgs, kā arī diskutējot par 6H modeli,

Joahims Grabovskis (1998, 11–41) ir piedāvājis antropomorfiskā origo modeli. Šā modeļa centrā ir antropomorfiskā ideja (telpisko situāciju dimensiju struktūra un objektu polarizēšana pēc būtības ir veidota, pamatojoties uz telpu uztverošā cilvēka ķermeņa asimetrijas) un origo projekcija. Origo, pēc J. Grabovska domām, ir dimensiju modeļa galvenā daļa³. Lingvists origo definē kā funkcionālu abstrahētu antropomorfisko objektu „es”, kas regulē telpas dimensiju un polarizēšanas attieksmes. Lai saprastu dimensiju situāciju, parasti pietiek ar antropomorfiskā „es” orientāciju. J. Grabovskis izšķir divas origo galvenās klases:

- 1) iekšējo origo (vācu *Innen-Origo*);
- 2) ārējo origo (vācu *Außen-Origo*).

Šīs divas origo klases ietilpst piecās telpas dimensiju attieksmju projekcijās un kopā veido origo stāvokļu alternatīvo struktūru, kas sastāv no desmit apakšklasēm. Arī šajā rakstā datu analīze pārsvarā tiks balstīta uz J. Grabovska teorētiskajiem pieņēmumiem. Tie šeit vispusīgi netiks aplūkoti, bet galvenās idejas, kas ir nepieciešamas adverbijaļu *uz priekšu* un *pa priekšu* telpisko ainu analīzei, var koncentrēti attēlot paša autora sniegto shēmu sintēzē (Grabowski 1998, 29, 33; sk. 2. shēmu).

2. shēma. Ārējais un iekšējais origo.

Shēmā skaidri redzamas dimensiju struktūras un sagitāles interpretācija, ievērojot origo projekciju – a) iekšējo origo, b) ārējo origo.

³ „Ich habe oben eingeführt, daß für die Raumdimensionierung und -polarisierung nur die Orientierung der – ggf. projizierten – Origo wesentlich ist.” (Grabowski 1989, 28)

4. Telpa un laiks: lie. *priekin* gadījums

Pirms latviešu valodas datu analīzes rakstā sniegts īss lietuviešu valodas pētījuma rezultātu apkopojums. Kā jau minēts, pētot diskursu lietuviešu valodā, tika analizēti tikai ar sagītāli saistītie piemēri. Sagītāles ar adverbīāli *priekin* ‘uz priekšu’ realizāciju analīze ziemeļaustrumaukštaišu viņniešu izloksnē (Kardelis, Kardelytė-Grinevičienė 2016) liecina, ka *priekin* ‘uz priekšu’ prototipiskos gadījumos nosauc lokalizēšanu telpā; laika ainās var būt:

- prototipiskas, kad tiek koordinētas laika attiecības, kas ir virzītas “uz priekšu”, piem., lie. *Metai bēga į priekį* ‘Gadi skrien uz priekšu’⁴;
- neprototipiskas, kad tiek koordinēts senāku notikumu laiks, iegūstot nozīmi ‘iepriekš’, un kad tiek koordinēts jau bijušu notikumu laiks, iegūstot nozīmi ‘agrāk’.

Šo modeli ilustrē turpmāk rakstā sniegtie piemēri.

Telpiskajās ainās adverbīālim *priekin* ‘uz priekšu’ ir nozīme ‘tālāk kustības virzienā, sev priekšā, uz priekšu’ (pēc LKŽe), piem.:

- (5) *Tai šitam miškely darēm su*
 tātad šis.LOC.SG mežs.LOC.SG gatavot.PST.1PL ar
vyru malkas, nu i
 vīrs.INS.SG malka.ACC.PL nu un
nupjovēm alksni, kai davė,
 nozāģēt.PST.1PL alksnis.ACC.SG kā sist.PST.3
ne priekin griuvo, o atgal davė.
 nevis priekša.ADV gāzties.PST.3 bet atpakaļ.ADV sist.PST.3
 ‘Tātad šinī mežā gatavojām ar vīru malku, nu un nozāģējām alksni, alksnis kā sita, nevis uz priekšu gāzās, bet atpakaļ.’ (RAVt)

- (6) *Tai šitas, sako, mūsiškis kunigas*
 tātad šis.NOM.SG sacīt.PRS.3 mūsējais.NOM.SG mācītājs.NOM.SG
*atlēkė priekin i stovi prie bažnyčiai*⁵
 aizskriet.PST.3 priekša.ADV un stāvēt.PRS.3 pie baznīca.DAT.SG
 ‘Tātad šis, saka, mūsējais mācītājs aizskrējis uz priekšu un stāv pie baznīcas.’ (RAVt)

- (7) *Veda žmogus ožką, a anys girioj.*
 vest.PRS.3 cilvēks.NOMS.SG kaza.ACC.SG bet viņš.NOM.PL gārša.LOC.SG
Dabar anas paēmė, pasilėkėjo priekin
 tagad viņš.NOM.SG paņemt.PST.3 paskriet.PST.3 priekša.ADV
to žmogaus, nusiavė čebatą,
 tas.GEN.SG cilvēks.GEN.SG noauties.PST.3 zābaks.ACC.SG
pastatė i vėl nubėgo toliau.
 nolikt.PST.3 un atkal skriet.PST.3 tālāk.ADV
 ‘Ved cilvēks kazu, bet viņi gāršā. Tagad viņš paņēmis, paskrējis pa priekšu tam cilvēkam, noāvies zābaku, nolīcis un atkal skrējis tālāk.’ (RAVt)

⁴ Minētajā rakstā šādi gadījumi netiek plaši analizēti.

⁵ Informante stāsta par mācītāja un popa sacīkstēm – kurš pirmais ar zirgu sasniegs baznīcu.

Minētajos gadījumos runātāji ir izvēlējušies ārējā origo stratēģiju, proti, notikumi tiek konceptualizēti un diskursā projektēti, izvēloties vērotāja pozīciju, kas ir balstīta uz cilvēka ķermeņa asimetriju (priekša : aizmugure).

Kā jau tika minēts, tad, kad diskursā tiek pārvietotas laika ainas, adverbīālis *priekin* ‘uz priekšu’ tiek lietots neprototipiski, iegūstot nozīmi ‘iepriekš’, piem.:

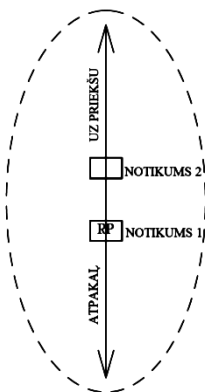
- (8) *Pametēm verpt, pametēm aust*
 pārstāt.PST.1PL vērpt.INF pārstāt.PST.1PL aust.INF
jau tada jau. Šitai katrie dar
jau tad jau šitā kurš.NOM.PL vēl
buvo priekin užsivarē, [...] iš seniau
 būt.PST.3 priekša.ADV parūpēties.PST.PTCP no agrāk.ADV
kurie buvo, tai jau, tai jau,
 kas.NOM.PL būt.PST.3 tad jau nu jau
na, iš seniau katrie buvo, tai sunešiojom.
 nu no agrāk.ADV kurš.NOM.PL būt.PST.3 tad novalkāt.PST.1PL
 ‘Pārstājām vērpt, pārstājām aust jau, tad jau. Šitā, kuri vēl bija iepriekš parūpējušies, [...] no agrākiem laikiem, kas bija, tad jau, tad jau, nu, no agrākiem laikiem, kas bija, tad novalkājām.’ (RAVt)

Laika ainās minētais adverbīālis koordinē arī senāku notikumu laiku un tiek lietots ar neprototipisko nozīmi ‘agrāk, iepriekš, senāk’, piem.:

- (9) *Aš kaip atamenu, tai priekin*
 es.NOM kā atcerēties.PRS.1SG tad priekša.ADV
du zlotai buvo už pūdq va
 divi.NOM zlots.NOM.PL būt.PST.3 par puds.ACC.SG lūk
išėjo priekin, o jau paskui, kaip
 iznākt.PST.3 priekša.ADV bet jau vēlāk.ADV kad
traktorių užsivedē, mašinu jau, jau
 traktors.GEN.PL iegādāties.PST.3 mašīna.GEN.PL jau jau
baiki jau, svietai kiek pradē mokēt,
 labi.ADV jau ļaudis.DAT.PL mazliet.ADV sākt.PST.3 maksāt.INF
ē priekin nuėjai, dykai pakrutėjai.
 bet priekša.ADV iet.PST.2SG velti.ADV strādāt.PST.2SG
 ‘Kā es atceros, tad iepriekš divi zloti bija par pudu, lūk, iznāca iepriekš, taču jau vēlāk, kad traktoros iegādājās, mašīnas jau, tad jau labi, ļaudīm mazliet sāka maksāt, bet senāk gāji, par velti strādāji.’ (RAVt)

- (10) *O priekin metais šitai buvo, priekin*
 bet priekša.ADV gads.INS.PL tā būt.PST.3 priekša.ADV
mano sulaužymo kojos.
 es.GEN salaušana.GEN.SG kāja.GEN.SG
 ‘Bet pirms gadiem tā bija, pirms manas kājas salaušanas.’ (RAVt)

Adverbiāļa *priekin* ‘uz priekšu’ neprototipisko lietojumu laika ainu diskursā nosaka runātāja izvēlētā iekšējā origo stratēģija, kas ir grafiski atspoguļota 3. attēlā.

3. attēls. Iekšējais origo laika ainā.

Laika konceptualizācijai piemērojot iekšējā origo stratēģiju, ierastā laika ass, kas virzās no pagātnes uz nākotni, vairs nav relevanta, līdz ar to attēlotajā laika shēmā tiek izvēlēts universālāks vertikālais notikumu izvietoējuma virziens. Ar punktēto līniju iezīmētais ovāls apkārt asij norāda, ka šis virziens nav galīgs un nemainīgs. Ievērojot to, kādā notikumā tiek lokalizēts iekšējais origo un ar kādu valodas izteiksmes līdzekļu palīdzību diskursā tiek reprezentētas laika attieksmes, laika plūsmas virziens var mainīties. Šī pazīme apvieno laika un telpas ainas, kurās, runātāja vai vērotāja ķermeņa stāvoklim mainoties, mainās arī figūras un fona attieksme, kā arī to lokalizēšana. Tādēļ shēmu klāj enciklopēdisko zināšanu un konceptualizācijas mehānisma aplis. No šā mehānisma ir atkarīga telpas un laika attieksmes realizēšana diskursā.

5. Telpa un laiks: la. *uz priekšu* un *pa priekšu* gadījums

Tā kā sagitāles realizācija ar adverbiāli *priekin* ‘uz priekšu’ ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē ir devusi rezultātus, kas koncentrēti izklāstīti un grafiski vispārināti 3. attēlā, jānoskaidro, vai šīm shēmām jeb, citiem vārdiem, telpas un laika konceptualizācijas modeļiem ir paralēles latviešu valodā. Analizējot latviešu valodas materiālu, tikuši piemēroti tādi paši analīzes modeļi, kādi lietoti, aprakstot adverbiāli *priekin* ‘uz priekšu’ ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē.

Viens no lietuviešu valodas adverbiāļa *priekin* ‘uz priekšu’ ekvivalentiem latviešu valodā ir prievārdiskais savienojums *uz priekšu*. Pēc latviešu valodas vārdnīcu datu analīzes var secināt, ka šā adverbiāļa telpiskajās ainās prototipiskā sfēra ir identiska lie. *priekin* ‘uz priekšu’ – abās valodās adverbiāļu funkcija diskursā ir koordinēt telpiskās ainas dalībnieku attieksmi. Latviešu valodas vārdnīcu eksplikācijās pirmā adverbiāļa *uz priekšu* nozīme rāda lokalizāciju telpā – ‘tālāk, prom no iepriekšējās (arī parastās) vietas, stāvokļa (virzīties, virzīt ko)’ (MLVV; LLVV), piem.:

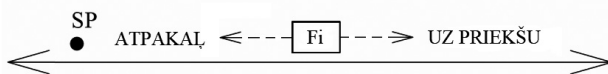
- (11) *Pabraukt uz priekšu.* (MLVV)
 (12) *Skriet uz priekšu neatskatoties.* (MLVV)
 (13) *Annele ne soli uz priekšu, suns ne soli atpakaļ.* (LLVV)
 (14) *Zirks iēt us priekšu, nevar apturēt.*⁶ ‘Zirgs iet uz priekšu, nevar apturēt’.
 (ĒIV 132)

No latviešu valodas korpusā fiksētajiem gadījumiem, kuru telpiskajās ainās piedalās adverbīālis *uz priekšu*, šajā rakstā tiks analizēti daži prototipiskākie (sk. 15.–16. piemēru).

- (15) *Adžis jūta, ka braukšana nenotiek ne uz priekšu, ne atpakaļ.* (KORP)
 (16) *Viņa viegli šūpojas. Uz priekšu un atpakaļ.* (KORP)

15. piemērs ilustrē parastu prototipisku telpisko ainu. Par parastu jeb elementāru tiek uzskatīta telpiskā aina, kuras dalībnieki ir viena vai vairākas figūras, kas atrodas vai kustas vienā fonā (plašāk sk. Kardelytė-Grinevičienė 2016).

Kaut gan nav teikts, vai vērotājs (Adžis) un figūra (kāds transportlīdzeklis, ko metonīmiski nosauc vārds *braukšana*) atrodas tajā pašā pozīcijā, telpiskā aina šajā gadījumā tiek projektēta no vērotāja (Adža) pozīcijas – tāad tiek piemērota ārējā origo stratēģija. Tā kā cilvēkam piemīt intrinsiskas īpašības, kas tiek identificētas, ņemot vērā viņa ķermeņa stāvokli, telpiskās ainas projektēšana notiek, balstoties uz šīm īpašībām (šajā konkrētajā gadījumā aktuālas ir intrinsiskās īpašības *priekša* un *aizmugure*) (sk. 4. attēlu).

4. attēls. *Uz priekšu*: ārējā origo stratēģija

No vērotāja skata punkta figūra nekustas ne uz priekšu (t. i., uz turieni, kurp ir vērsta vērotāja Adža seja), ne atpakaļ (uz turieni, kur ir Adža pakausis vai mugura).

16. piemērā atspoguļotā telpiskā aina diskursā arī tiek projektēta, pamatojoties uz ārējā origo stratēģiju. Atšķirībā no 15. piemēra šajā gadījumā tiek skaidri pateikts, ka telpiskajā ainā vērotājs un figūra ir atšķirīgi subjekti. Tomēr figūra tiek identificēta kā cilvēks (uz to norāda personvārds *viņa*), tas nozīmē, ka tai piemīt tādas pašas intrinsiskas īpašības, kādas jau bija minētās, analizējot 15. piemēru. Tāad sagitāle šādā gadījumā varētu tikt projektēta gan pēc figūras, gan pēc runātāja ķermeņa stāvokļa. Taču 16. piemērā telpiskā aina diskursā tiek realizēta, raugoties no runātāja skata punkta, kas notikumu vēro no malas, tāpēc varam izteikt pieņēmumu, ka arī projektēšana notiek, ņemot vērā runātāja ķermeņa stāvokli. Runātājam, vērojot un projektējot telpisko ainu, figūra (*viņa*) kustas runātāja virzienā (to norāda adverbīālis *uz priekšu*), t. i., uz turieni, kurp tiek virzīts runātāja skatiens, un attālinās no runātāja, kustoties pretējā virzienā (to nosauc

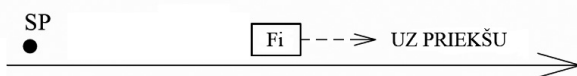
⁶ Piemēri no izlokšņu vārdnīcām tiek sniegti oriģinālrakstībā.

adverbiālis *atpakaļ*). Šādā gadījumā ārējais origo ir runātājs, kas projektē figūras kustības virzienu pēc sava ķermeņa stāvokļa.

Tāpat kā lie. *priekin* ‘uz priekšu’ latviešu valodas adverbiālis *uz priekšu* diskursā apzīmē ne tikai telpiskās, bet arī prototipiskās laika attieksmes – ‘norāda, ka laikposms turpinās’ (MLVV; LLVV), piem.:

- (17) *Gadi nepielūdzami iet uz priekšu.* (MLVV)
 (18) *Laiks gāja uz priekšu, vajadzēja sākt zīmēt.* (LLVV)
 (19) *Dzīve rit strauji uz priekšu – uz augšu.* (LLVV)
 (20) *Mān būs tagad us priekšu divi čeri [sirdspukīšu].* ‘Man būs tagad uz priekšu divi ceri [sirdspukīšu]’. (VIV 132)
 (21) *Moš is prišku pa ‘vysām naturiēšu vušku.* ‘Varbūt uz priekšu pavisam neturēšu vušku?’. (KIV 262)

Minēto piemēru temporālās attieksmes ir veidotas pēc jau pārrunāto lokālo attieksmju modeļa parauga, citiem vārdiem, ir atvasinātas no lokālā modeļa (sal. Wunderlich 1985). Tāpat kā telpiskajā triju dimensiju modelī tiek ierindoti objekti, bet adverbiālim ir telpiskā koordinātorā loma, tāpat arī vienas dimensijas laika modelī (pēc telpiskā modeļa parauga) tiek izvietoti notikumi (procesi), kurus koordinē adverbiālis. 17.–21. piemērs atspoguļo diskursā projektēto prototipisko temporālo attieksmju realizēšanas modeli, kad, piemērojot ārējā origo stratēģiju, subjekti (kas 17.–19. piemērā ir konceptuālās metaforas realizācijas) no tagadnes brīža, kas izvēlēts par atskaites punktu, tiek orientēti nākotnē (sk. 5. attēlu).

5. attēls. Ārējā origo stratēģija, kopēja telpiskajām un laika ainām.

Pēc lietuviešu valodas ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu un latviešu valodas materiālu analīzes var secināt, ka, salīdzinot abu valodu prototipiskos telpisko un laika ainu modeļus, kuros piedalās adverbiālis *uz priekšu*, būtiskas atšķirības nav vērojamas. Rodas jautājums – kādi ir rezultāti, salīdzinot neprototipisko laika ainu gadījumus.

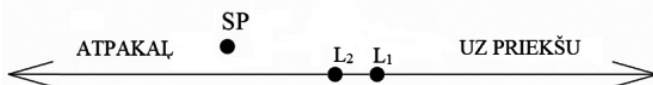
Tādu latviešu valodas datu analīze, kas reprezentē neprototipisku laika ainu ar adverbiāļa *uz priekšu* lietojumu, liecina, ka ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē fiksētajam modelim latviešu valodā atbilst adverbiāļa *uz priekšu* lietojuma gadījumi, kad šis adverbiālis diskursā ne tikai apzīmē 17.–21. piemērā minētos gadījumus, bet arī norāda, ka ‘kas ko dara, kas tiek darīts pirms noteiktā laika, termiņa’ (LLVV; LVV), piem.:

- (22) *Tava māte esot galīgi nabaga un ņemot naudu uz priekšu.* (LLVV)
 (23) *Kantora grāmatas visas bija savestas kārtībā, alga saņemta par mēnesi uz priekšu.* (LLVV)

⁷ Aitas.

- (24) [...] *samaksāšot būvniekiem piecus miljonus latu uz priekšu, lai viņi paspētu* [...]. (KORP)⁸

22.–24. piemērā laika ainās pastāv divi būtiski laika punkti jeb laika robežas, no kuru izvietojuma uz iedomātas laika ass ir atkarīga laika ainas īstenošanās: L_1 – laiks, kad nauda ir jāmaksā, un L_2 – naudas saņemšanas vai maksāšanas īstais laiks. Sniegtajos piemēros par notikumiem stāsta runātājs, kas vēro tos no malas, izvietojot notikumus hronoloģiski – no pagātnes uz nākotni. Minētajos gadījumos *uz priekšu* koordinē divu secīgu notikumu laika attieksmes, taču no prototipiskajām laika ainām šīs atšķiras ar to, ka notikumi it kā apdzēn galapunktu, kas ir paredzēts to norisei (sk. 6. attēlu).

6. attēls. Laika aina ‘kas ko dara, kas tiek darīts pirms noteiktā laika, termiņa’.

22.–24. piemēra struktūras pamatā ir ārējā origo stratēģija: notikumi laika asī tiek izvietoti, ievērojot antropomorfsko principu un telpiskās ainas modeli, – runātāja skatiena virzienā. Piemēri, kuros laika ainas tiktu konstruētas, pamatojoties uz iekšējā origo stratēģiju, nav fiksēti. Tātad var apgalvot, ka analizētajā latviešu valodas materiālā adverbiāļa *uz priekšu* lietojums ir balsīts tikai uz ārējā origo stratēģiju.

Taču latviešu valodā, diskursā projektējot temporālās attieksmes neprototipiskās izteiksmes shēmas (kam piemīt nozīme ‘ kaut kas tiek darīts pirms noteiktā laika’), tās var tikt īstenotas, lietojot ne tikai adverbiāli *uz priekšu*, bet arī adverbiāļus *priekšā* ‘norāda, ka kas tiek veikts agrāk, ātrāk par citiem’ (LVV; LLVV) un *pa priekšu* ‘vispirms; iepriekš, agrāk’ (LVV). La. *priekšā* gadījums šajā rakstā netiks plašāk analizēts, jo šis pētījums ir balstīts uz lietuviešu valodas ziemeļaustrumaukštaišu viņiešu datu analīzi un tās rezultātiem. Minētajā izloksnē la. *priekšā* ekvivalents ir nevis *priekin* ‘uz priekšu’, bet *prieky* ‘priekšā’, un šis adverbiālis lietuviešu valodai veltītajā rakstā nav ticis analizēts. Tāpēc turpmāk minēti tikai daži piemēri latviešu valodā, kas ilustrē, ka viena no adverbiāļa la. *priekšā* funkcijām ir realizēt diskursā neprototipisko temporālo attieksmju modeli, kas tika aprakstīts, analizējot 22.–24. piemēru, – kad notikumi it kā apdzēn galapunktu, kas ir paredzēts to norisei (sal. 6. attēlu), piem.:

- (25) *Kad mēs ieradīsimies, citi jau tur būs priekšā.* (MLVV)

- (26) *Nemt priekšā.* (VIV 207)

- (27) *Aizsteigties noteikumiem priekšā.* (KORP)

Minētajos piemēros notikumi (25. piemērā N_1 – citu klātbūtne/ierašanās, N_2 – stāstītāja ierašanās, bet 27. piemērā N_1 – notikumi, kas notiek pašlaik, N_2 – subjekta kustēšanās) uz laika ass tiek izvietoti, pamatojoties uz telpiskās ainas

⁸ Sal. lie. *užmokēti priekin* ‘samaksāt uz priekšu’; *apsižiūrēti priekin* ‘palūkoties uz priekšu’.

modeli un antropomorfsko principu – runātāja skatiena virzienā. Tātad šie, kā arī citi vārdnīcās fiksētie piemēri tiek modelēti, pamatojoties uz ārējā origo stratēģiju⁹.

Vēl jāaplūko, kāda situācija atklājas, analizējot adverbīaļa *pa priekšu* lietojumu. Vispirms jāievēro, ka aplūkotajās latviešu valodas vārdnīcās (LLVV; LVV; MLVV) minētais adverbīālis atrodams nevis šķirkļa pamatdaļā, bet frazeoloģismu daļā. Tomēr, tāpat kā la. *uz priekšu* gadījumā, vārdnīcās tiek norādītas divas galvenās adverbīaļa *pa priekšu* nozīmes: lokālā un temporālā. Lokālā nozīme – ‘priekšgalā, sākumā (virzīties, ko virzīt)’ (LLVV; LVV), piem.:

(28) *Pa priekšu jāj dragūni, tad kustas sodāmie, kuriem seko vesels kareivju vads un virsnieki ragavās.* (LLVV)

(29) *„Iesim atpakaļ. Jūs no peldētavas?” – „Jā,” es atbildu un gribu viņam sekot, bet viņš mani bīda pa priekšu.* (LLVV)

28. un 29. piemērā figūru izvietojuums telpā ir balstīts uz intrinsiskajām pazīmēm *priekša* un *aizmugure*, kuras runātājs nosaka pēc sava ķermeņa stāvokļa. Tātad abi šie piemēri ir modelēti, pamatojoties uz ārējā origo stratēģiju.

Otrā vārdnīcās norādītā adverbīaļa *pa priekšu* nozīme ir temporālā – ‘iepriekš, agrāk’ (LLVV; LVV), piem.:

(30) *Ko jūs skrienat notikumiem pa priekšu.* (LVV)

(31) *Otrajā Latvijas Republikā vēsturnieki un dokumentālisti kā tautas pieredzes revizionisti skrējuši literatūrai pa priekšu.* (KORP)

Kaut gan, balstoties uz vārdnīcu eksplikācijām, adverbīaļa *pa priekšu* nozīme šajos piemēros atbilst iepriekš analizētā adverbīaļa *uz priekšu* nozīmei, t. i., apzīmē darbību, kas ir notikusi iepriekš, taču pēc uzmanīgākas šo teikumu semantiskās struktūras analīzes redzams, ka tie pēc būtības atšķiras no analizētajiem *uz priekšu* gadījumiem, kur notikumi iedomātajā laika asī tiek izvietoti no izvēlēta brīža tagadnē, orientējot tos nākotnē, t. i., izmantojot iekšējā origo stratēģiju. 30. un 31. piemērā notikumi laika asī tiek izvietoti, neievērojot intrinsiskās runātāja pazīmes. Minētajās laika ainās diskursa veidotājs vai figūra netiek uzskatīti par atskaites punktiem. Šeit svarīgāki kļūst paši notikumi un to secība. Runātāja uzdevums ir nevis atrast sev vai figūrai vietu uz laika ass, bet secīgi sarindot notikumus. Šāda uzdevuma īstenošanai nav iespējams izvēlēties ārējā origo stratēģiju, līdz ar to runātājam ir tikai viena alternatīva iespēja – balstīties uz iekšējo origo. Tāpat kā telpiskā ainā iekšējais origo sakrīt ar objektu, tā laika ainā – ar notikumu. Tātad 30. piemērā iekšējais origo tiek identificēts kā notikumi, kas netiek konkretizēti (tos varam apzīmēt ar N_1), tāpēc to attieksmes nosaukšanai ar figūru darbībām (N_2) tiek izmantots adverbīālis *pa priekšu* (sal. (10) piemēru lie. *O priekin metais šitaip buvo, priekin mano sulaužymo kojoes* (RAVt) ‘Bet pa priekšu gadā šādi ir bijis, pa priekšu manas kājas salaušanai’). Līdzīgu stratēģiju, visticamāk, runātājs izvēlēties arī 31. piemērā, kur, veidojot notikumu virkni (literatūras rašanos (N_1) un figūru

⁹ Lai varētu droši pamatot vai noliegt iekšējā origo stratēģijas piemērošanas pieņēmumu lie. *prieky* un la. *priekšā* gadījumā, kad šie adverbīāļi tiek lietoti, valodā projektējot laika ainās, ir nepieciešams atsevišķs pētījums.

(vēsturnieku un dokumentālistu) darbību (N_2)), iekšējais origo tiek identificēts kā N_1 . Tātad, pamatojoties uz analizētajiem piemēriem, var piesardzīgi izteikt pieņēmumu, ka atsevišķos gadījumos (resp. la. *pa priekšu* gadījumā) latviešu valodā, tāpat kā lietuviešu valodas ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē, var tikt piemērota iekšējā origo stratēģija¹⁰.

6. Secinājumi

Analizētajās latviešu valodas vārdnīcās un korpusā fiksēto adverbiāļu *uz priekšu* un *pa priekšu* lietojuma gadījumu analīze apliecina, ka to prototipiskā īstenošanās diskursā ir balstīta uz ārējā origo stratēģiju un atbilst lie. *priekin* ‘uz priekšu’ realizācijām. Neprototipiskā lietojumā, kurā, izvēloties iekšējā origo stratēģiju, minētie adverbiāļi iezīmē senāku notikumu laiku, iegūstot nozīmi ‘agrāk’, nav fiksēti. Šādi gadījumi nav konstatēti arī latviešu valodas izlokšņu vārdnīcās. Tāpēc, pamatojoties uz analizētajiem latviešu valodas datiem, var apgalvot, ka lietuviešu valodas ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē laika attieksmju izteikšanai lietotajam lie. *priekin* ‘uz priekšu’, kad tas apzīmē senāku notikumu laiku, iegūstot nozīmi ‘agrāk’, paralēlu latviešu valodā nav.

Pamatojoties tikai uz 30. un 31. piemēra analīzi, nevar droši apgalvot, ka latviešu valodā diskursā īstenošanās laika attieksmes var tikt modelētas, izvēloties arī iekšējā origo stratēģiju – tā, kā tas notiek lietuviešu valodas ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē. Turklāt uzmanība jāpievērš minēto stratēģiju izvēles un īstenošanās apstākļiem abās valodās. Pēc lietuviešu valodas adverbiāļa *priekin* ‘uz priekšu’ lietojuma analīzes ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē tika konstatēti divi nosacījumi, kuri ir svarīgi, runājot par izvēloties iekšējā origo stratēģiju:

- a) stāstījuma laiks – pagātne (vecākās paaudzes informanti, kas laika ainās ir lietojuši adverbiāli *priekin* ‘uz priekšu’, stāstīja par savu jaunību un tad piedzīvotiem, bet nu jau pagājušiem notikumiem);
- b) stāstījumam ir jāsastāv vismaz no diviem notikumiem.

Uz iekšējā origo stratēģiju balstīto latviešu valodas piemēru analīze apliecina, ka latviešu valodas datiem kopīgs ir tikai (b) nosacījums, bet pagātnes laiks šādos gadījumos iekšējā origo izvēlē nav obligāts. Lai precīzi noteiktu minēto nosacījumu saikni ar ārējā origo vai iekšējā origo stratēģiju izvēles motīviem, ir nepieciešama dziļāka lietuviešu un latviešu valodas materiāla analīze.

Balstoties uz šā pētījuma rezultātiem, var izteikt pieņēmumu, ka latviešu valodā, tāpat kā lietuviešu valodas ziemeļaustrumaukštaišu viļņiešu izloksnē, ir iespējams izmantot iekšējā origo stratēģiju. Šajā rakstā gan analizēti tikai latviešu valodas vārdnīcās un korpusā iekļautie dati, tāpēc nākotnē būtu vērts veikt arī latviešu valodas izlokšņu ierakstu un tekstu analīzi.

¹⁰ Iekšējā origo stratēģiju latviešu valodā var izvēlēties, temporālo attieksmju nosaukšanai izmantojot arī citus adverbiāļus, piemēram, *aiz: Rastorgujevs paliek 0,6 sekundes aiz Eiropas čempionāta medaļām* (delfi.lv 27.01.2017.); *Futbola kluba «Jelgava» meistarkomanda šajā sezonā Latvijas futbola Virslīgas čempionātā palika soli aiz medaļām un ieguva ceturto vietu* (jelgavasvestnesis.lv 12.12.2015.). Šajos piemēros notikumi tiek secīgi sakārtoti, par atskaites punktu izvēloties godalgotas vietas – zelta, sudraba un bronzas medaļas. Dziļākai šāda veida piemēru analīzei ir vajadzīgs atsevišķs pētījums.

Saīsinājumi

1, 2, 3	persona
ACC	akuzatīvs
ADV	adverbiālis
COND	kondicionālis
DAT	datīvs
ĒIV	<i>Ērgemes izlokšnes vārdnīca</i>
FI	figūra
GEN	ģenitīvs
INF	nenoteiksme
INS	instrumentālis
KIV	<i>Kalupes izlokšnes vārdnīca</i>
KORP	<i>Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus</i>
L ₁ , L ₂	laika ainas
LKŽe	<i>Lietuvių kalbos žodynas</i>
LLVV	<i>Latviešu literārās valodas vārdnīca</i>
LOC	lokātīvs
LVV	<i>Latviešu valodas vārdnīca</i>
MLVV	<i>Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca</i>
NOM	nominatīvs
PL	daudzskaitlis
PRS	tagadne
PST	pagātne
PTCP	divdabis
RAVt	<i>Rytų aukštaičių vilniškių tarminės medžiagos duomenų bazė</i>
RP	runātāja pozīcija
SG	vienskaitlis
SP	skata punkts
VIV	<i>Vainižu izlokšnes vārdnīca</i>

Avoti

1. Ādamsons, Eduards, Kagaine, Elga. 2000. *Vainižu izlokšnes vārdnīca*. N-Ž. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
2. Kagaine, Elga. 1983. *Ērgemes izlokšnes vārdnīca*. 3. sēj. Rīga: Zinātne.
3. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Elektroniskā versija. Pieejams: www.tezaurs.lv/llvv/
4. *Latviešu valodas vārdnīca*. Elektroniskā versija. Pieejams: www.tezaurs.lv/llvv/
5. *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*. Pieejams: www.korpuss.lv
6. *Lietuvių kalbos žodynas*. Elektroniskā versija. Pieejams: www.lkz.lt
7. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Elektroniskā versija. Pieejams: www.tezaurs.lv/mlvv/

8. Reķēna, Antoņina. 1998. *Kalupes izloksnes vārdnīca*. 2. sēj. Rīga: Latviešu valodas institūts.
9. Rytų aukštaičių vilniškių tarminės medžiagos duomenų bazė. Pieejams: <http://www.baze.vilniskiai.eu/>

Literatūra

1. Evans, Vyvyan. 2007. *A Glossary of cognitive linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
2. Evans, Vyvyan. 2013. *Language and time: a cognitive linguistics approach*. New York: Cambridge University Press.
3. Grabowski, Joachim. 1998. Ein psychologisch-anthropomorphologisches Modell der einheitlichen semantischen Beschreibung dimensionalen Präpositionen. *Lexikalische Semantik aus kognitiver Sicht: Perspektiven im Spannungsfeld linguistischer und psychologischer Modellierungen*. Ludewig, Petra, Geurts, Bart (eds). Tübingen: Narr, 11–40.
4. Haspelmath, Martin. 1997. *From space to time: temporal adverbials in the world's languages. Lincom studies in theoretical linguistics*. 3. München: Lincom Europa.
5. Herrmann, Theo. 1989. *Von, hinter, rechts und links: das 6H-Modell. Psychologische Studien zum sprachlichen Lokalisieren*. Heidelberg: Universität, Psychologisches Institut.
6. Hill, Clifford. 1982. Up/down, front/back, left/right. A contrastive study of Hausa and English. *Here and there: cross-linguistic studies on deixis and demonstration*. Weissenborn, Jürgen, Klein, Wolfgang (eds). Austin: John Benjamins, 13–42.
7. Kardelis, Vytautas, Kardelytė-Grinevičienė, Daiva. 2016. Priekin – per erdvę ir laiką. *Lietuvių kalba*. 10. Pieejams: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/188>
8. Kardelytė-Grinevičienė, Daiva. 2016. Lokalizācijas raiška lietuviškojoje Georgo Wenkerio medžiagoje. *Kalbotyra*. 68. Pieejams: <http://www.zurnalai.vu.lt/kalbotyra/article/view/10319>
9. Langacker, Ronald. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Theoretical prerequisites*. 1. Stanford: Stanford University Press.
10. Levelt, Willem, Johannes, Maria. 1986. Zur sprachlichen Abbildung des Raumes: Deiktische und intrinsische Perspektive. *Perspektiven auf Sprache. Interdisziplinäre Beiträge zum Gedenken an Hans Hörmann*. Bosshardt, Hans-Georg (Hrsg.). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 187–211.
11. Makauskaitė, Indrė. 2016. Lietuvių kalbos laiko adverbialai: pozicija laiko raiškos priemonių sistemoje ir semantinių tyrimų apžvalga. *Lietuvių kalba*. 10. Pieejams: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/209>
12. Smetona, Antanas, Usonienė, Aurelija. 2012. Autoriaus pozicijos adverbialai ir adverbializacija lietuvių mokslo kalboje. *Kalbotyra*. 64 (3). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 124–139.
13. Tarasevic, Larisa. 2003. Präpositionen aus der Sicht der Kategorisierung (am Beispiel von *vor* und *neped*). *Das Wort. Germanistisches Jahrbuch GUS*. Moskau: DAAD, 123–144.
14. Tenbrink, Thora. 2007. *Space, time, and the use of language. An investigation of relationships*. Berlin, New York: Morton de Gruyter.
15. Vater, Heinz. 2005. *Referenz-Linguistik*. München: Wilhelm Fink Verlag.

16. Vorweg, Constanze. 2001. *Raumrelationen in Wahrnehmung und Sprache*. Wiesbaden: DUV/ GWV Fachverlage.
17. Weiß, Petra. 2005. *Raumrelationen und Objekt-Regionen: psycholinguistische Überlegungen zur Bildung lokalisationspezifischer Teilräume*. Wiesbaden: DUV/ GWV Fachverlage.
18. Wunderlich, Dieter. 1985. Raumkonzepte. Zur Semantik der lokalen Präpositionen. *Nach-Chomskysche Linguistik. Neuere Arbeiten von Berliner Linguisten*. Ballmer, Thomas, Posner, Roland (eds). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 340–351.
19. Železauskaitė, Asta. 2017. *Erdvės ir laiko konceptualizacija lietuvių kalboje: prielinksnių po ir per atvejai*. Magistro darbas. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Summary

Based on the combination of methods of referential and cognitive semantics, the article deals with one part of the model of the expression of spatial and temporal relations, namely the saggital and its realisation in discourse. The study compares the realisations of saggital relations expressed by the adverbial *priekin* ‘ahead, frontward’ in the Vilniškiai subdialect of Northeast Aukštaitija with the realisation of such relations by Latvian adverbials *uz priekšu* ‘ahead, frontward’ and *pa priekšu* ‘fore’ in discourse. The Vilniškiai subdialect of Northeast Aukštaitija features a prototypical and non-prototypical use of the adverbial *priekin*. In its prototypical use, it refers to spatial movement (‘forward in the direction of movement’, ahead / frontward’). When the meaning of the adverbial is transferred to the temporal domain, the adverbial *priekin* is used in its non-prototypical meaning to refer to an earlier time of events (‘in advance’ or ‘earlier, previously, before’). The main goal of the analysis of Latvian data was to find out whether a similar model of prototypical and non-prototypical uses of the adverbial also exists in the Latvian language. Having reviewed the strategies of conceptualising spatial and temporal relations, the paper also aimed at determining whether the realisations of Latvian adverbials *uz priekšu* and *pa priekšu* in discourse feature strategies of text-external and text-internal origo.

The analysis of the use of Latvian adverbials *uz priekšu* and *pa priekšu* found in dictionaries and corpora revealed that their prototypical realisations in discourse are based on the strategy of the text-external origo and they correspond to the realisations of *priekin* in Lithuanian. Examples of non-prototypical uses of these adverbials which, applying the strategy of text-internal origo, refer to an earlier time of events (‘in advance’, ‘earlier, previously, before’) were not identified. As a result, based of the analysis of Latvian data, it is fair to state that the Lithuanian adverbial *priekin* in its sense of ‘in advance’, ‘earlier, previously, before’) has no parallel in Latvian.

A hypothesis that Latvian features the uses of text-internal origo can be proposed on the basis of the analysis of the non-prototypical realisations of the adverbial *pa priekšu* in temporal scenes. However, this hypothesis needs to be tested and can only be verified by carrying out a separate study by drawing on more extensive linguistic data than that used in the present paper.